

Sabina FATI

Ideea națională și federalismul în Transilvania la începutul secolului 20

Imperiul Austriac a avut marea șansă de a transforma Europa Centrală într-un stat puternic și unitar. Însă austriecii erau, din păcate, divizați în rîndul lor între un naționalism arogant pangerman și propria misiune central-europeană. Ei nu au reușit să construiască o federație a unor națiuni egale, iar eșecul lor este răspunzător de dezastrul întregii Europe. Nemuțumite, celelalte națiuni ale Europei Centrale au pulverizat Imperiul în 1918, fără a realiza faptul că, în ciuda soluțiilor sale inadecvate, el era de neînlocuit. (Milan Kundera, *Tragedia Europei Centrale* [1983], în *Europa centrală. Nevroze, dileme, utopii*, Ed. Adriana Babeți – Cornel Ungureanu, *A Treia Europă*, Polirom, Iași, 1997.)

Ultimul deceniu al secolului al XIX-lea a fost martorul nașterii partidelor politice de masă și a unei radicalizări crescînde, sociale și naționale, în toată Europa central-răsăriteană, unde rivalitatea etnică, naționalismele și crizele identitare iau forme noi, iar liderii naționalităților marginalizate experimentează noi modele, teoretice și practice, pentru așezarea lor egală alături de naționalitățile care dețin puterea în Imperiul Habsburgic. Una dintre soluții, propusă și susținută de Aurel C. Popovici, este federalismul – o formulă menită să reformeze monarhia aflată în declin, dar în același timp metodă prin care grupurile etnice din ce în ce mai nemulțumite de hegemonismul germano-austriac și maghiar să-și poată dobîndi identitatea culturală și politică dorită.

Tradiția federalistă la români

Adepii români ai federalismului, prin proiectele lor sau prin aderarea la alte proiecte din epocă au încercat să susțină și să stimuleze ideea națională. Mai mult chiar, tradiția ideii federaliste la români este adesea legată de proiectul unității statale. Nicolae Bălcescu și Dumitru Brătianu au fost cuceritori de Mazzini care, la mijlocul secolului XIX, făceau planuri pentru înfăptuirea unei Europe federale democratice și republicane, avînd la bază statul național. Ideea unității poporului român, panromânismul – cum îl numea Bălcescu – era scopul tuturor planurilor de federalizare la care ar fi ummat să participe teritoriile românești. Pacea nu se va putea stabili în regiunea Dunării de Jos, spunea Bălcescu într-o scrisoare către Ion Ghica, dacă nu se va întemeia o federație bazată pe principiul egalității națiunilor conlocuitoare. „Trebuie recunoscute trei națiuni de sine stătătoare: cea maghiară, cea iugoslavă, cuprinzînd pe croați, dalmați, sloveni și sîrbi, și cea română, cuprinzînd pe românii din Transilvania, Banat și Ungaria, la care se vor adăuga românii din celelalte provincii românești. Determinarea teritoriului național se va face pe cale plebiscitară, urmîndu-se indicațiile majorității. Fiecare națiune se va îngriji de administrația internă, culte, justiție, finanțe locale și instrucție publică, care sînt de competența statului național, fără ca guvernul federal să se poată amesteca în acest domeniu domestic. Federației îi revine conducerea politicii externe, apărarea teritoriului și rezolvarea chestiunilor comerciale și financiare de interes general”.

În secolul XIX au existat numeroase formule de federații și confederații din care românii urmau să facă parte, multe dintre ele fiind propuneri ale reprezentanților români pentru federații româno-maghiare, ca posibilă rezolvare a problemei naționale în teritoriile din Transilvania și Ungaria locuite de români. Dumitru Brătianu și Simion Barbuțiu au fost principalii adepți ai acestei formule. Ion Maiorescu, de pildă, susține un proiect de dimensiunea celor gîndite de Mazzini, în care propune dietei din Frankfurt la 1848 crearea unei federații dunărene care să cuprindă spațiul dintre Marea Baltică și Marea Neagră incluzîndu-i și pe români și

pe unguri, totul sub conducerea Germaniei: „O astfel de Ungarie, explică Maiorescu, legată prin alianță ofensivă și defensivă cu România și alipite amîndouă de Germania printr-o legătură de stat, înlătură pericolul panslavismului, asigură Răsăritul Europei și câștigă Germaniei o influență necesară ce i se cuvine pînă la Marea Neagră.”

În căutarea soluțiilor pentru unitatea națională, ideile federaliste au jucat un rol pozitiv, chiar dacă nu determinant, iar toate proiectele de acest fel au avut ca punct de plecare Transilvania. Ideea federalistă a fost, astfel, formulată și în *Memorandumul* din 1892, în care se cerea ca „sistemul de guvernare să fie reformat în patria noastră, astfel ca să se asigure drepturile odată cîștigate și să se țină seama de interesele legitime ale tuturor popoarelor ce compun statul ungar poliglot (...) să se ia cît mai curînd inițiativa pentru asocierea internă a popoarelor și cu încredere împrejurul Tro-nului să emulăm cu toți întru consolidarea și fortificarea patriei comune”.

Mult mai devreme, Andrei Șaguna a propus de asemenea, satisfacerea aspirațiilor naționalităților pe căi constituționale. În timpul revoluției de la 1848 el ajunsese să vadă în federalizarea monarhiei mijlocul cel mai bun de armonizare a intereselor dinastiei cu cele ale naționalităților, și după cum spune Keith Hitchins, Șaguna trebuie socotit printre cei dintîi români susținători ai „Austriei Mari”. În concepția sa despre o „Austrie unită”, înaltul ierarh transilvănean a combinat atît elemente de centralism, cît și de federalism. Andrei Șaguna ar fi dorit să extindă în întreaga monarhie un cod de legi austriac uniform sau o Constituție ca mijloc de eliminare a privilegiilor locale, care, în concepția sa, și-au pierdut orice valabilitate în epoca modernă și erau doar obstacole în calea progresului social. În același timp el a dorit să păstreze un grad suficient de autonomie provincială pentru a îngădui diferitelor naționalități să-și urmeze propria lor dezvoltare pe baza caracterului lor distinct și în cadrul

Alexandru Anik: Desen 3

general istoric și geografic, care devenise parte integrantă a existenței lor. Acesta a fost motivul principal al susținerii de către Șaguna a autonomiei transilvănene și a eforturilor de a insufla o „conștiință transilvăneană” tuturor locuitorilor principatului.

Mai vehement, Simion Barbuțiu răspunde pe 25 martie 1848 propagandei unioniste maghiare printr-un manifest în care cerea mai întîi recunoașterea românilor din imperiu ca națiune liberă și egală cu celelalte, conform principiilor enunțate de revoluția din 1848 și apoi discutarea unirii cu Ungaria: „Numai după ce va fi constituită și organizată națiunea română, pe temeiul libertății ecare (egale), atunci să se facă federațiune (federațiune) cu ungurii, pentru apărare comună, cum face o națiune liberă cu altă națiune liberă. Fără condițiunea libertății românilor să nu pășescă la nece un gen de uniune, ci să se unească cu națiunile care recunosc libertatea națiunilor și o respectează în fapt.”

În interiorul mișcării politice române, care cuprindea la sfîrșitul secolului al XIX-lea noi militanți proveniți din rîndurile clasei mijlocii și ale țărănimii, existau două tendințe, una exponenată a ideilor pasiviste, reprezentată de vechea generație, în frunte cu Ion Rațiu, și alta grupată în jurul *Tribunei* din Sibiu, formată din Septimiu Albini, frații Brote, Vasile Lucacu, care încă din 1893, insistau pentru abandonarea pasivismului și pentru participarea activă a românilor în luptele parlamentare. Promotorii neoactivismului cereau abandonarea luptei pentru redobîndirea autonomiei Transilvaniei, care fusese scopul principal al pasivismului. Teore-

ticianul acestei noi mișcări, Vasile Goldiș spunea, folosind o logică simplă, că „putem să facem tot ce făceam în pasivitate. Pentru ce pe lîngă aceasta să nu facem și ce se poate face în activitate?”

Disputa inteligenței române din Ardeal a luat sfîrșit, formal, în 1905 la Conferința Partidului Național unde majoritatea delegaților a votat pentru participarea la viitoarele alegeri parlamentare și a renunțat la cererea autonomiei principatului, revendicare care a fost înlocuită cu cererea de recunoaștere a românilor ca „individualitate politică” și de acordare a unor garanții legale pentru „dezvoltarea lor etnică și constituțională”. Modificarea punctului de căpătîi al programului Partidului Național Român era un compromis pe care politicienii români îl făceau sub presiunea vremurilor, în ciuda acțiunilor naționaliștilor maghiari, dar pe fondul mișcărilor pangermaniste și panslaviste. Această mutare prin care inteligența ardeleană sacrifică principala sa țintă de după instaurarea dualismului, urmîrea rezolvarea problemelor naționale printr-un proiect pe termen mai lung. În acest fel, elita politică românească din Ardeal este obligată, printr-un joc ale cărui reguli ea însăși le-a impus, dar la care se adugă și multe necunoscute, unele imprezvizibile, să iasă din vechile șabloane constituționale și politice și să adere la proiecte ce păreau mai moderne și mai adecvate realităților. Odată tratată această ecuație cu variabile nedeterminate, promotorii autonomiei naționale au căzut de acord că federalismul etniilor sau al națiunilor din întregul imperiu era cadrul constituțional preferabil pentru dezvoltarea acesteia.

Salvarea monarhiei și garantarea drepturilor naționale prin federalizarea imperiului

Celcare a făcut cel mai laborios, fundamentat și argumentat proiect federalist este Aurel C. Popovici, neobosit teoretician și practicant al chestiunii naționale, care era convins că rezolvarea problemei naționale a românilor din afara granițelor regatului este posibilă numai în cadrul unui Imperiu Habsburgic federalizat. Doctrina politică a Austriei Mari așa cum este descrisă în lucrarea lui Aurel C. Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich*, apărută la Leipzig în 1906, se află în opoziție cu sistemul dualist, despre care autorul scrie că „a purtat în el, dintru început, germele disoluției”. Acest sistem era ineficient nu doar prin construcția instituțiilor sale care se corelau cu mare greutate sau prin pîrghiile birocratiei supercentralizate care încuraja și susținea maghiarizarea, ci și prin raportarea politicului și executivului la instanța supremă. Dar dincolo de ineficiența sa, dualismul părea nedorit și greu de justificat chiar de artizanii săi: „Dualismul ar fi putut avea rost atîta timp cît ar mai fi existat o cît de mică speranță că germanii și maghiarii vor rămîne stăpîni pe cele două principate. Cu alte cuvinte, atîta timp cît mai există o oarecare perspectivă să se poată înfăptui germanizarea în Austria și maghiarizarea în Ungaria. Sau, în sfîrșit, atîta timp cît se putea presupune că acest dualism ar fi în stare să mulțumească, cel puțin, pe maghiari. Toate aceste premise au pierdut demult orice valoare. De aceea nici dualismul nu-și mai găsește azi nici o justificare”.

Renunțarea la sistemul dualist era condiția necesară, chiar dacă nu suficientă pentru reformarea imperiului și refacerea Austriei Mari. Aurel C. Popovici proiectează această reformă plecînd de la ideea păstrării monarhului ca centru vital de putere al statului, astfel încît acesta să poată legitima cu ajutorul accesoriilor sale istorice și de imagine noua față a Austriei, atît în fața suspușilor săi, cît și în fața marilor puterileuropene, fiindcă Marea Austrie avea dubla misiune de a conserva imperiul și de a proteja micile națiuni din sud-estul Europei de pericolul pangermanismului, de care A.C. Popovici nu se teme prea tare, și de pericolul panslavismului aflat în creștere: „Oricare va fi politica urmărită de Rusia în Extremul Orient, aspirațiile ei în Sud-Estul Europei rămîn aceleași. Realizarea lor poate fi numai amînată; despre o renunțare la ele nici nu poate fi vorba.”

Autonomie național-teritorială și autonomie personală

Cu aceste motivații la care adaugă o lungă serie de nemulțumiri ale minorităților din Ungaria față de puterea budapestană, de multe ori de pe poziții radical-naționaliste, fruntașul român propune federalizarea monarhiei pe baza principiului naționalităților intrînd astfel în controversă cu fede-

raliștii austro-marxiști, adepții ai federalismului pe principii istorice. În sprijinul punctului său de vedere A.C. Popovici îl citează pe autorul monografiei referitoare la rasele și naționalitățile din Austro-Ungaria, Bertrand Auerbach, care argumentează că cercurile guvernamentale cele mai autorizate „au făcut o dogmă intangibilă din «unitatea» și «indivizibilitatea» Ungariei, păcat numai că naționalitățile subjugate n-au avut niciodată aceeași credință în această necesitate metafizică”. Liderul român subliniază că proiectul federalist nu poate fi pus în practică în absența delimitării teritoriilor etno-lingvistice, căreia i se opun apărătorii privilegiilor anacronice: „În locul teritoriilor «istorico-politice» trebuie create tocmai cele «național-politice». Fiecare naționalitate trebuie să știe odată pentru totdeauna și în mod evident care sînt granițele sferei ei de drepturi. Aceasta este o condiție imperioasă, pentru soluționarea tuturor problemelor relative la starea naționalităților din întregul nostru imperiu”.

De cealaltă parte, principalii teoreticieni ai chestiunii naționale din cadrul austro-marxismului, Karl Renner și Otto Bauer erau adepții unui federalism pe principii istorice, plecînd însă de la aceeași idee de preservare a Imperiului Habsburgic. Practic cei doi propuneau un „federalism personal” în care sfera vieții naționale (limba și cultura) era complet separată de instituțiile administrative și de cele economice. La baza acestui tip de federalism stătea principiul autonomiei personale, un principiu foarte dezbătut în statele Europei democratice după cel de-al doilea război mondial și care între timp a cîștigat teren în țările occidentale ale continentului, devenind mai actual ca oricînd. Principiul autonomiei personale poate fi aplicat într-o regiune eterogenă din punct de vedere național, unde trăiesc amestecate mai multe grupuri naționale. Locuitorii care doresc se asociază, astfel, în funcție de afinitatea lor națională și nu de locul de rezidență, pentru a-și administra împreună și în totală independență propriile lor chestiuni naționale, statul mărginindu-se, în acest aranjament, la administrarea problemelor comune tuturor naționalităților. Principiul autonomiei personale nu se bazează, așadar, pe configurația geografică a unei regiuni date, ci pe opțiunea individuală.

Proiectele lui Renner și Bauer încercau să concilieze statul multinațional cu menținerea identităților naționalităților. Federalismul despre care este vorba aici, se exprimă oarecum la bază și face să coexiste principiul teritorial, cu care se identifică interesul statal general, și principiul personal, el însuși parte a intereselor comunitare naționale. În acest fel chestiunea frontierelor care trebuiau retrasate, în cazul federalizării imperiului pe baze naționale, putea fi depășită, fiindcă așa cum pomeneste și Bibó István în studiul său despre mizeria micilor state est-europene, frontierele naționale din Imperiul Habsburgic erau nelămurite: teritoriul revendicat de imaginarii naționali al fiecărui grup de populație fiind mai vast decît cel de care dispunea în realitate.

Proiectul federal la Aurel C. Popovici

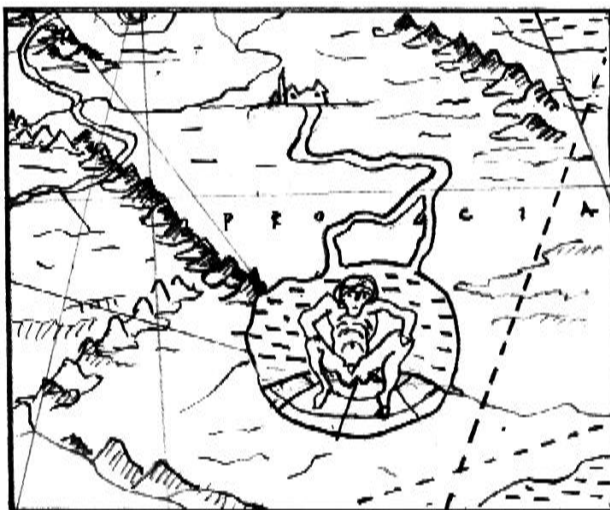
Pentru autorul român al *Statelor unite ale Austriei Mari* accesul simbolic al naționalităților imperiului la un stat național simbolic era, însă, esențial în ciuda dificultăților de punere în practică a trasării unor frontiere mai mult sau mai puțin subiective. Aurel C. Popovici respingea ideea federalismului istorico-tradițional, argumentînd că vechile entități istorico-politice nu mai puteau legitima cererile etnice, sociale, economice ale naționalităților. De aceea, Popovici încercă să demonstreze că doar federalismul pe baza principiului naționalității ar putea fi o soluție justă: „Adevărata ființă a acestui principiu – aplicat la noi – nu este separatismul, nici irendentismul, ci tendința popoarelor odată trezite la conștiință, să formeze individualități politice autonome, pe teritoriile lor naționale, în lăuntrul monarhiei; – atunci nu este permis să se plece în rezolvarea acestor chestiuni, nici dintr-un punct de vedere unilateral, privitor la întrebuintărea limbii materne, nici din acela al măsurilor administrative. Aceste probleme noi le-am caracterizat drept probleme constituționale. Deci ele pot fi judecate și tranșate numai din punctul de vedere al unei modificări constituționale, care să privească întreaga monarhie.”

Principiul naționalităților astfel expus urmărea constituirea unor state autonome în cadrul monarhiei, plecînd de la premisa „un stat, o națiune”. În vreme ce Karl Renner, formulînd dreptul individual la autodeterminare propunea un principiu de organizare a statului în care dreptul popoarelor de a dispune de ele însele, care era pînă acum apanajul ex-

clusiv al dreptului internațional public, devine acum principiul unui contract social a cărui autolimitare este însoțită de garanții constituționale în cadrul statului multinațional. Independenței naționale, fondatoare a statului-națiune, i se substituie autonomia națională, în care dreptul popoarelor de a dispune de ele însele este exercitat chiar în interiorul statului, în funcție de un drept de opțiune individual.

Aurel C. Popovici nu era prea departe de principiul de autodeterminare formulat de Renner atunci cînd scria că „se impune monarhiei noastre o Constituție care, pe de o parte să recunoască și să garanteze individualitatea național-politică a diferitelor sale națiuni, iar pe de altă parte, să asigure cu adevărat unitatea și forța imperiului. Națiunea trebuie să poată ajunge, pe baza unor relațiuni reale, la convingerea fermă că Imperiul Habsburgic este unica garanție adevărată a păstrării individualității naționale”.

Recunoașterea națiunilor este perfect compatibilă cu menținerea echilibrului politic al statului în situația în care Constituția reglementează modalitatea lor de a coexista. Le-

gislația imperiului era, însă, deficitară la acest capitol, iar artizanul român al federalizării monarhiei nu se baza pe această legislație în proiectul său: „Niciodată această reformă nu va putea fi efectuată pe cale parlamentară (...). Marea neînțelegere istorică, între popoarele Imperiului Habsburgilor, poate fi aplanată după sfînta dreptate pentru toate părțile în litigiu, numai de un judecător imparțial.” În înțelegerea lui Popovici doar împăratul putea decide schimbarea sistemului politic al monarhiei: „Pentru a asigura viitorul imperiului, trebuie să ieșim din formalismul mărunț al legalității, pentru a ajunge în domeniul dreptului; vom fi nevoiți să spargem labirintul acesta putrezit, pentru ca dreptul tuturor popoarelor din imperiu să se poată desfășura în mod liber. Atunci vom putea exclama cu contele Clam-Martiniț (om de stat austriac, prieten al arhiducelui Franz Ferdinand – S. F.): «cele hotărîte, pe cale de decret, de către împărat, îmi sînt mai plăcute, decît cele hotărîte de o oligarhie parlamentară».”

Autorul român al proiectului de federalizare a imperiului înțelegea astfel că formula alegerilor libere, chiar după o eventuală reformă a legii electorale, este nerelevantă într-un sistem în care nivelul de organizare politică nu este suficient de evoluat. În concepția lui Popovici în statele aflate în curs de modernizare, alegerile servesc doar pentru intensificarea puterii forțelor sociale de dezbinare și adeseori reacționare și dispariția autorității publice, problema primordială nefiind libertatea, ci crearea unei ordini publice legitime. Împăratul ar fi urmat, conform ecuației lui Popovici să instaureze, eludînd instituțiile legislative, sistemul federalist, și tot împăratul, prin încrederea și puterea de care se bucura, ar fi urmat să legitimizeze acest sistem. De aceea în centrul întregului edificiu construit de A.C. Popovici se afla împăratul, care urma să rezolve atît divergențele dintre imperiu și statele componente, cît și cele dintre statele monarhiei: „Împăratul este sacru, inviolabil și nu este responsabil. Împăratul exercită puterea guvernamentală (puterea federală) prin guvernul imperial și funcționarii subordonați acestuia. Răspunderea pentru guvernul imperial o are președintele lui. Împăratul numește și destituie pe președintele guvernului imperial, numește după propunerea președintelui, în toate funcțiunile și serviciile imperiale, dacă legea nu dispune altfel. Împăratul numește guvernele diferitelor state naționale, precum și pe funcționarii lor superiori...”

Aurel C. Popovici schița un sistem politic care să sporească puterea și autoritatea împăratului. În această ecuație, autorul *Statelor Unite ale Austriei Mari* se baza pe loialitatea tradițională a naționalităților față de curtea imperială, în pofida opoziției tot mai accentuate a liderilor minorităților față

de strategiile monarhului. Pe împărat ar fi vrut Aurel Popovici să-l convingă în primul rînd că prin autoritatea cuvîntului său poate schimba „ordinea dualistă devenită odioasă”. De aceea, atenția deosebită acordată de Popovici limbii federale (limba germană) și poziției împăratului căutau să măgulească cercurile de la Viena. Conform „principiilor de bază ale unei Constituții federative” enunțate de Popovici, guvernul federal urma să gestioneze puterile: judecătorească, legislativă și executivă, iar la art.12 se arată că „împăratul împreună cu guvernul său exercită întreaga putere în imperiu”. La fel „puterea legislativă a imperiului este exercitată în comun de a) împărat; b) Camera Deputaților; c) Senat”. Statele componente aveau propriile Parlamente, guverne și instanțe judecătorești. „Imperiul garantează statelor naționale teritoriul lor, autonomia lor, în măsura în care ea nu este limitată prin Constituția imperiului și Constituțiilor lor speciale.”

Planul lui A.C. Popovici urma să fie pus în practică printr-o lovitură de stat dată de împărat, care nu trebuia să țină cont de protestele aristocrației maghiare, polone, cehe. Susținătorii proiectului federal pus la punct de Popovici erau, însă, mult mai puțini decît oponenții săi. Naționaliștii maghiari, germani, slavi, dar și români s-au arătat nu numai precauți și sceptici, dar s-au situat pe poziții radical antifederaliste atunci cînd au criticat ideile sale. Proiectul lui Popovici a găsit, însă, un sprijin deplin în gruparea politică din jurul moștenitorului tronului, Franz-Ferdinand. Arhiducele își dădea seama că nesfîrșitele conflicte între națiunile și popoarele imperiului reprezentau un pericol major pentru soarta monarhiei. În dezacord cu teoreticienii dualismului, moștenitorul tronului credea într-o posibilă conciliere între centralism și autonomia național-teritorială. Deși potrivit transformărilor sociale pe baza unor reforme imperios cerute, arhiducele consimțea la înfăptuirea acestora, dîndu-și seama că fără ele criza regimului politic nu putea fi depășită.

Proiectul lui A.C. Popovici a rămas un exercițiu teoretic, nu numai din cauza opoziției împăratului și a naționaliștilor de diverse culori și etnii, dar mai cu seamă datorită dispariției principalului său susținător, Franz-Ferdinand. Tentativa fîrzie de federalizare a imperiului încercată de Carol I în octombrie 1918 a fost respinsă de națiunile imperiului care, în noile condiții politice, își cereau și proclamau dreptul de autodeterminare și despărțire de statul austro-ungar, iar pe 3 noiembrie imperiul își încetase existența. Dispariția sa a reprezentat o catastrofă pentru Europa dunăreană și totodată pentru întreaga Europă; noua stare de lucruri avea să creeze maimulte probleme decît rezolvase. Totuși, ea era rezultatul voinței deliberate și nu doar al disperării popoarelor și al dorințelor legitime ale anumitor grupuri naționale. Jean Bérenger se întrebă în finalul *Istoriei Habsburgilor* dacă „chiar era nevoie ca Austro-Ungaria să fie distrusă?” Răspunsul: „Popoarele sale erau incontestabil mai libere înainte de 1914 de cît în sistemele instaurate din 1938 încoace (pînă la căderea comunismului).” Români, slovacii, rutenii își împart însă amintirile despre monarhie, între spaime și nostalgii.

Bibliografie:

- Aurel C. Popovici: *Stat și națiune. Statele-unite ale Austriei Mari*, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1939, trad. Petre Pandrea, reeditată la Ed. Albatros, București, 1997.
- George Ciorănescu: *România și ideea federalistă*, Ed. Enciclopedică, București, 1996.
- Keith Hitchins: *Ortodoxie și Naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania, 1846-1873*, trad. Aurel Jivi, Ed. Univers Enciclopedic, București, 1995.
- Memorandul românilor din Transilvania și Ungaria către împăratul Francisc Iosif I.*, Sibiu, 26 Martie 1892, în *Memorandul. 1892 – 1894. Ideologie și acțiune politică românească*, Ed. A II-a, Ed. „Progresul Românesc”, București, 1994, pp. 305-341.
- Văsiile Goldiș: *Scrieri social-politice și literare*, Ed. Facla, Timișoara, 1976.
- T. B. Bottomore: *Austro-Marxism*, Clarendon, Oxford, 1976.
- D. Erdstein, J. Droz: *L'Europe Centrale, Evolution Historique de l'idée de «Mittleuropa»*, Payot, Paris, 1960.
- Otto Bauer: *The Nation*, în *Mapping the Nation*, Ed. Gopal Balakrishnam, London, 1996, pp. 39-77.
- Stephane Pierre-Caps: *Le fédéralisme personnel*, în *Le Multinational. Avenir des minorités en Europe Centrale et Orientale*, Odile Jacob, Paris, 1995.
- Robert A. Kann: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848-1918*, vol I-II, Octagon Books, New York, 1983.
- Jean Bérenger: *Histoire de l'Empire des Habsbourg. 1273 – 1918*, Fayard, Paris, 1990.
- Bibó István: *Mizeria micilor state est-europene*, în István Bibó—Jenő Szűcs: *Între Occident și Răsărit*, trad. Gheorghe Popovici, Editura Kriterion, București-Cluj, 2000, pp. 17-98.
- Samuel P. Huntington: *Ordinea politică a societăților în schimbare*, trad. Horațiu Stamatini, Ed. Polirom, Iași, 1999.

1965, Petrojeni (jud. Hunedoara); Europa Liberă, corespondentă, ziaristă; analize politice în revistele 22 și *Sfera Politicii*. *Secretul informațiilor este secretul puterii*, în Victor Bărsan: *De la postcomunism la pre-tranziție*, 1997, București.